İSLAMÎ İKTİSATTA ÜRETİM TEORİSİNE GENEL BİR BAKIŞ**Mahmut SAMAR¹****Ahmad EL-HERSH²****Özet**

Üretim, toplumun ekonomik gelişimini sağlayan, bunun için çalışan ve sosyal dokuyu koruyan kanadı oluşturmaya yönüyle iktisadın önemli konularından biri sayılmaktadır. Hiçbir toplum üretim sürecine uzak duramaz. Müslüman toplumun kültürel mirası imanî ve İslamî olduğuna göre üretim konusunda İslamî bir ölçünün bulunduğu objektif bir gerçekliktir. İslam ekonomisinde, İslam iktisadı düşüncesi ile uyumlu olarak üretim teorisini güçlendiren olumlu yapılar bulunmaktadır. Bu çalışmada iktisadın önemli meselelerinden biri olan üretim ele alınmaktadır. Çalışmanın hedeflerinden biri İslam iktisat sisteminin üretim alanındaki inklüzyonlarını ortaya çıkarmaktır. Bununla birlikte ekonomide üretim düşüncesi ile ilgili İslam iktisadı ilkelerinin ortaya koyduğu kuralları ve belirleyici kriterleri sunmayı hedeflemektedir. Araştırmada konuyu doğrudan veya dolaylı olarak ele alan kaynaklar tümevarım yöntemiyle tarandı. Konunun işlendiği bölümler tahlil edilerek birtakım fikhî çıkarımlarda bulunuldu. Bu amaçla öncelikle konunun kavramsal çerçevesi çizildi. Ardından ana hatlarıyla üretim süreci üzerinde duruldu. Son olarak ise İslam iktisat düşüncesinin üretim konusundaki bakışı ortaya kondu.

Anahtar Kelimeler: İslam iktisadı, Ekonomi, Üretim, Bölüşüm.

AN ISLAMIC ECONOMIC VIEW ON PRODUCTION THEORY**Abstract**

Production is considered one of the important issues of economics in terms of creating a wing that provides economic development of society, working for it, and protecting the social structure. No society can stay away from the process of production. It is obvious, there is an Islamic measure of the production since the cultural heritage of the Muslim community is Faith and Islam. In Islamic economics, extra points have that strengthen the theory of production in line with the idea of Islamic Economics. In this study, we will discuss the production which is one of the important issues of economics. One of the objectives of this study is to reveal the inclusions of the Islamic economic system in the field of production. Besides, it aims to present the rules and criteria set out by Islamic economics principles related to the idea of production in the economy. The sources that dealt with the subject directly or indirectly in the research were searched by the inductive method. Some parts of the project are analyzed and some inferences were made from the perspective of the Islamic jurisprudence For this purpose, firstly, the conceptual framework of the subject was drawn. Then, the production process was discussed. Finally, the view of Islamic economic thought on production has been revealed.

Key Words: Islamic Economics, Economy, Production, Distribution

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, e-posta: mahmutsamar@hotmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, e-posta: ahmad.hersh@asbu.edu.tr

Giriş

İnsanın ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetler kullanıma ve tüketime hazır şekilde bulunmazlar. Çok az bir kısmı -doğal sular gibi- bulunsa da taşınması ve depolanması gerekir. Bu yüzden insan muhtaç olduğu mal ve hizmetleri tüketilebilir hale getirmek için çalışmak ve üretmek zorundadır. Aksi takdirde insanın yaşamsal ve duygusal gereksinimlerini gidermesi güç veya imkânsız hale gelir. Bu ise gerek bireysel gerekse de toplumsal anlamda hayatın idamesinde zorluklara ve sıkıntılara yol açar. Çünkü insan hayatının esas, temel ihtiyaçların karşılanmasına dayanır. Bu ihtiyaçların karşılanması her insan için kaçınılmaz mümkün olmayan bir zarurettir. Bu da belirli miktarda ve nitelikteki faydalı mal ve hizmetin tüketime ve kullanıma hazır şekilde varlığını gerektirir. Bu durumda belirli miktarda ve türde üretim kaçınılmaz mümkün olmayan bir zorunluluk halidir.

Üretim, iktisat biliminin en önemli konularından biridir. Siyasal, sosyal ve ekonomik hayatı etkileyen ve yöneten dinamiklerin başında gelir. Çünkü üretimin durması veya yetersiz olması, toplumun temel gereksinimlerinin karşılanamaması neticesini doğurmaktadır. Bu da başta fiyatların artması, ticaretin duraklaması, ham ve mamul madde temin etmede güçlük yaşanması vb. sebeplerle çeşitli ekonomik krizlere yol açmaktadır. Devletlerin gelirleri giderlerini karşılayamaz hale gelir. Bu da siyasal hayatı doğrudan etkiler. İbn Haldun'un "umran teorisi"nde belirttiği gibi devletin ve siyasal hayatın çöküşüne neden olan faktörlerden biri ekonomidir. Ekonomiyi oluşturan temel unsurlar ise üretim, tüketim ve dağıtımdır. Ancak üretim olmazsa diğer ikisinden söz etmek güç olur. Zira tüketim ve dağıtımın varlığı ve sürekliliği üretime bağlıdır. Daha açık bir ifadeyle üretimin olmadığı bir toplumda tüketim teorik olarak bulunsa da gerçekte yoktur. Yine üretim ve tüketim yoksa bölüşümden söz etmek de mümkün değildir. Çünkü ancak üretim ve tüketimin sonucunda elde edilen gelirlerin bölüşümünden söz edilebilmektedir. Aksi takdirde olmayan bir şeyin bölüşümü teorik anlamda var kabul edilse de hiçbir gerçekliği yoktur. Şu hâlde üretim ekonominin en temel ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle insan yaşamını ve toplumsal hayatı doğrudan etkileyen bir iktisadi faaliyettir. Bu nedenle üretim teorisi bütün iktisadi sistemlerin en önemli konularından birini oluşturur.

İslamî bir iktisatta üretim teorisine hasredilen bu çalışmanın temel kabullerinden biri, ekonominin dinî dayanaklara sahip olduğudur. Diğer bir anlatımla iktisadi hayatın dinî bir boyutu vardır ve dinin temel kabullerinden bağımsız bir ekonomi düzeni düşünülmemelidir. Çünkü din veya inanç insanların ekonomik davranışlarını etkileyen önemli bir faktördür. Örneğin İslam'da malın geçici olduğu ve ahiret hayatına ulaştıran bir araç olduğu inancı ile isâr, cûd, infak, israf vb. prensipler, ekonominin temelini oluşturan üretim, tüketim ve bölüşüm teorilerinin şekillenmesinde büyük rol oynar. Bu ilkeler sayesinde bugün diğer iktisadi sistemlerin gerçekleştirmeyi hedeflediği "sosyal adalet", "sosyal yardımlaşma", "adil gelir dağılımı" ve "sosyal refah" kolaylıkla sağlanabilir. Belirtmek gerekir ki bu; bir bütün olarak İslamî ilkelerin hayata hâkim kılınmasına bağlıdır.

Çalışmanın bir diğer temel kabulü de ahiret inancına ve dünya hayatının geçici oluşuna bağlı olarak İslamî ilkelerin daha gerçekçi bir ekonomik düzenin tesisine imkân tanıyacağıdır. Bu çerçevede İslam iktisat düşüncesinin gerçekçi bir üretim teorisine sahip olduğu veya böyle bir

teorinin geliştirilmesine olanak tanıdığına altını çizmek isteriz. Naslarda (Kitap ve sünnet) ve fıkıh bilginlerinin bu iki kaynağa dayalı olarak ortaya koyduğu içtihatlarla ideal üretimin kıstaslarını belirleyen ilkeleri görmek mümkündür.

1. Geleneksel İktisatta Üretim Kavramı

İktisat düşüncesi açısından üretim teriminde bir gelişim söz konusudur. Modern iktisatta üretimin anlamı klasik iktisattaki anlamından farklıdır. Klasik iktisatta doğabilimcilere göre üretim “*sadece tarımsal alanda net maddi ürün üretimi sonucunu doğuran her insan faaliyetidir.*” Bu tanıma göre sınai ve ticari üretim ile menfaatler ve diğer hizmetler üretim mefhumunun kapsamı dışında kalmaktadır. Modern iktisat biliminde ise üretim kavramının anlamı tarımsal ya da sınai olsun maddi her türlü malın meydana getirilmesini ifade edecek şekilde bir gelişim göstermiştir. Daha sonra bu gelişim doğrultusunda hizmetler de bu anlama dâhil olmuştur. Böylece üretim, “*insan ihtiyacının karşılanması amacıyla menfaatleri meydana getiren veya artıran her türlü insan faaliyeti*” anlamına gelen bir kavram halini almıştır.³

Üretim kavramının bu gelişimi doğrultusunda çağdaş bazı araştırmacılara göre üretim her türlü fayda oluşturmak veya üretim faktörleri kullanılarak ürün elde etmektir. Bu anlamda üretim faaliyeti sadece ham maddeden mamul madde elde etme örneğinde olduğu gibi maddi bir şekil değiştirme neticesinde yeni bir ürün meydana getirmekle sınırlı değildir. Bir ürünü bir yerden başka bir yere veya bir zamandan başka bir zamana taşımak da üretimdir. Bu yönüyle üretim, malın şekil, zaman ve mekân faydasının artırılması olarak da ifade edilmektedir.⁴

Bu noktadan hareketle modern iktisat düşüncesine göre üretim dört farklı şekilde ortaya çıkmaktadır: 1) Şekli menfaat: Bir maddenin şeklini değiştirmek suretiyle insan ihtiyacını karşılamaya uygun hale getirilmesine yönelik faaliyetlerdir. 2) Mekânsal menfaat: Bir şeyin az faydalı olduğu bir yerden daha çok faydalı olduğu bir yere taşınmasıdır. 3) Zamansal menfaat: Bir üründen istifade etmeyi artıracak şekilde depolanması/biriktirilmesidir. 4) Hizmetler: Maddi olmayan her türlü üretimdir.⁵

Anlaşıldığı üzere üretimin mal ve hizmet olmak üzere iki tarafı bulunmaktadır. Üretim, tüketim malları üzerinde gerçekleşen maddi anlamdaki manayla sınırlı değildir. Çünkü insanların ihtiyacını karşılamak için yalnızca bu malların kullanılması yeterli değildir. Öyle ihtiyaçlar vardır ki karşılanması birtakım hizmetlere bağlıdır. Örneğin tedavi ihtiyacı için doktorun hizmetine, eğitim ihtiyacı için eğitimcilerin hizmetlerine ve mal ihtiyacı için ticaret erbabının hizmetine ihtiyaç duyulmaktadır. Buradan hareketle genel anlamda üretimden ne kast edildiğini şu şekilde özetlemek mümkündür: *Asli ihtiyaçların gerçekleştirilmesi amacıyla çeşitli faydalar sağlamak üzere mevcut kaynakların tespit edilmesi ve kullanılması için çaba harcanmasıdır.*⁶

2. İslam İktisadında Üretim Kavramı

³ Muhsin Hasan Mamûrî, *Mebâdi' ilmi'l-İktisâd* (Amman: Dâru'l-Yâzûrî, 2018), 154.

⁴ Ahmet Efe, “Risale-i Nur’a Göre İslam Ekonomisinde Üretim ve Tüketim”, *e-Şarkiyat: İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/19 (2018): 101.

⁵ Nasr el-Mansur Kâsîr, *İdâratü'l-intâc ve'l-ameliyyât* (Amman: Dâr Hâmid, 2000), 25.

⁶ Hüseyin Şuhâta, “Evleviyyâtü'l-intâc fi'l-menheci'l-İslâmî ve eserühâ ale't-tenmiye” (Mu'temer kadiyyeti'l-intâc, Mısır: Asiyot Üniversitesi, 1992), 7.

İslam iktisat düşüncesinde üretim ile ilgili farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu farklılık, İslam iktisadının ilkelerine ve değerlerine, kaynakların hayat ve insanla ilişkisine, İslam'ın mülkiyet teorisi ve üretim faktörlerine yönelik bakışına dayanmaktadır. Bu sebeple İslam iktisadında üretim; mubah mal kaynaklarına yatırım yapmak ve toplumun refahı için geliri artırmak, onun (toplumun) varlığını ve ulvî değerlerini korumak için sürekli çalışmayı ifade eder.⁷

İslam iktisadında üretim kavramının anlamı, İslam hukukunun prensiplerine uygun olarak tüm canlıların faydasına olup meşru olan çeşitli mal ve hizmetlerin üretimini kapsayacak şekilde geniş bir yelpazeye sahiptir. Yeryüzünün imar edilmesinde en önemli unsurlardan biri sayılır. Yine Allah'a hakkıyla kulluk edebilmeleri için dünya hayatında insanlara iyi bir yaşam sunmanın yollarını sağlayan önemli bir araç olarak görülür. Allah (c.c), *"Yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O'dur. Üzerinde dolaşın ve Allah'ın rızından yiyip için; (ama unutmayın ki) dönüş yalnız Allah'adır"*⁸ buyurmak suretiyle güzel ve temiz olan şeylerin üretilmesi için çalışmayı emretmiştir. Yine *"...bir kısmınız Allah'ın lutfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecek, diğerleri de Allah yolunda çarpışacaktır."* ayetinde üretmek için çalışanlar cihada çıkanlarla birlikte anılarak çalışmanın önemi vurgulanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s) de çalışmayı ve üretmeyi teşvik ederek şöyle buyurmuştur: *"Hiç kimse kendi el emeği ile kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir. Allah'ın Peygamberi Davud da kendi el emeği ile kazandığını yedi."*⁹ Bu anlamda onun (s.a.s) dilenmek için gelenlere karşı tutumu ve yol göstericiliği son derece önemli ve anlamlıdır. Hadis kaynaklarında geçtiği üzere dilenmek için yanına gelen bir adamı dilenmekten vazgeçirip çalışmaya ve üretmeye sevk ettiği aktarılmaktadır. Rivayete göre dilenen adamın evinde fazla olan bir eşya satılıyor ve onun parasıyla balta alınarak dilenmek yerine odunculuk yapması sağlanıyor.¹⁰ Burada önemli olan husus, Hz. Muhammed'in (s.a.s) bunu hem peygamber hem de devlet başkanı sıfatıyla yapmasıdır. Bu, üretim eksenli bir iktisadi hayat modelinin benimsendiği ve bunun tesisinin amaçlandığı anlamına gelmektedir.

Üretim, İslam'ın rızık edinmenin (kazanmanın) ilk yolu olarak kabul ettiği ve üretimin temel dayanağı olan çalışmayı (ameli) gerekli kılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): *"Herhangi bir Müslümanın diktiği ağaçtan yenen, çalınan ve eksilen şey, kurdun, kuşun, insanın yediği şey, o ağacı diken için sadakadır."*¹¹ buyurmaktadır. İslamî perspektifte yeryüzü tüm genişliğiyle insanın çalışacağı ve hareket edeceği bir meydan olarak görülür. Allah'ın çizdiği helal ve haram sınırları dışında çalışma konusunda onun azimetini sınırlayan ve gayretini engelleyen bir durum söz konusu değildir. Ayrıca çalışma (amel/iş) kavramının anlamı, zanaat, kariyer, ustalık, ticaret ile sınırlı değildir. İnsanın ücret karşılığında yaptığı her türlü iş ve menfaati kapsayacak şekilde geniş bir anlama sahiptir. Bu iş, el emeği, zihnî bir faaliyet, yönetim/organizasyon veya sanatsal bir faaliyet olabilir. Yine bunun özel bir şahsa, belirli bir gruba veya devlete ait olması arasında da fark yoktur. Özeldir ve kamusal alanda öncelik iştir; çalışmaktır.¹²

⁷ Nasır b. Ahmed el-Ahmed, "Meâlimü'l-iktisâdî'l-İslâmiyye", t.y., 20.

⁸ Kur'an Yolu Meali, el-Mülk 67/15

⁹ Buhârî, "Büyû", 15.

¹⁰ Ebû Dâvud, "Zekât", 26.

¹¹ Müslim, "Musâkât", 7.

¹² el-Ahmed, "Meâlimü'l-iktisâdî'l-İslâmiyye", 20-23.

İslam iktisadında üretim ve kaynakların tahsisi toplumun gerçek ihtiyacına bağlıdır. Teorik açıdan bunun esası hakların maslahatlara mebni olmasına ve maslahatların öncelik sıralamasına uygun şekilde düzenlenmiş olmasına dayanır. Usulî kaidelerin gerektirdiği gibi hâciyyattân olana zarar vermesi halinde tahsîniyyât, zarûriyyâtın ihlaline yol açıyorsa da hâciyyat gözetilmez.¹³ Bu, İslam iktisat düşüncesinde “sosyal refah fonksiyonunun” benimsendiği anlamına gelmektedir. Nesnellik açısından bu özelliğin/avantajın gerçekleştirilmesi için gerekli olan şartın İslamî bir iktisatta mevcut olması, aynı zamanda bireysel projelerden kâr kriterini gözetmeden üretim yapmasını istemek mantıklı değildir. Genel farkın şeklen varlığı, büyük ölçüde ekonomiye bireysel kârlılık kriterinin ötesine geçerek toplumsal kârlılığa ulaşma imkânı vermektedir. Böylece kamu hizmetlerine yapılan yatırımlar için sağlam bir temel oluşturulmuş olmaktadır. Diğer taraftan gelirin ve servetin adil dağılımı ile bunu sağlayan araçlar, ödeme araçlarının fakirlere verilmesi ile zenginlerin topluma ait kaynakları tekellerinde bulundurmasının önüne geçmektedir. Şu hâlde İslamî iktisatta üretim, kâr elde etmek için değil, toplumun gerçek ihtiyacını karşılamak içindir. Bu nedenle toplumsal tercihlere ve gereksinimlere uygun olmalıdır.¹⁴

Özetle ifade etmek gerekirse İslam iktisadında üretim; mevcut olan mubah mal kaynaklarında yatırım yapma çabasıdır. Üretilen malların artırılması ve toplumun refahı için yararlı olacak şekilde ekonomik katkı sunmaktır. Yine toplumun varlığını, üstün değerlerini ve ahlaki sistemini korumak için çalışmaktır. Bunun için İslam iktisat düşüncesinde üretim politikası arz değil, talep yönlüdür. Yani arz talebe, talep de gerçek ihtiyaca bağlıdır. Suni ihtiyaçlar oluşturmak suretiyle üretim yapılarak kaynaklar israf edilmez. Dolayısıyla üretimde ihtiyaç-talep-arz dengesi gözetilir. Böylece ne arzın talepten fazla olmasıyla deflasyon ne de tam tersi ile enflasyon gibi ekonomik sorunların görülmesi söz konusu olmaz ya da bunlarla karşılaşma ihtimali minimize edilmiş olur.¹⁵

3. Üretim Faktörleri

İktisat terminolojisinde üretim faktörleri, ekonomik bir fayda/kazanç elde etmek için malların veya hizmetlerin üretiminde veya artırılmasında kullanılan araçları tanımlayan bir terimdir. Üretim sürecine katılan her şey ya da üretim için kullanılan araçların hepsi bu kapsamdadır. Dolayısıyla bir malın veya hizmetin elde edilmesi için gerekli olan her kaynak ve her araç bir üretim faktörüdür. Bu anlamda üretim faktörleri temelde emek, girişimcilik, arazi ve sermaye olmak üzere dört tanedir. Bunlar, modern iktisat literatüründe yönetim, makine, malzeme ve emek olarak da bilinmektedir. Belirtmek gerekirse son dönemlerde bilgi de ayrı bir üretim faktörü olarak anılmaktadır. Ancak bazı araştırmacıların da ifade ettiği gibi bilginin bir tür emek olduğu oldukça nettir.¹⁶

¹³ Ebû İshak Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, ed. Ebû Ubeyde (Kahire: Dâr İbn Affân, 1997), 2/26 vd.

¹⁴ Abdülcebbar Sibhânî, “el-İktisâdû'l-İslâmî: el-İntâc”, *Al-Sabhanî*, erişim: 19 Mayıs 2020, <https://al-sabhanî.com/index.php/articles/İslamîc-economy-production>.

¹⁵ Efe, “Risale-i Nur’a Göre İslam Ekonomisinde Üretim ve Tüketim”, 101.

¹⁶ Eymen ed-Debbâğ, *Nazariyet tevzî'i'l-'avâid alâ avâmili'l-intâc fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi, 2003), 62; Ahmet Efe, “İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 7/13 (28 Ocak 2018), 203.

İslam iktisadında ise üretim faktörlerinin tespiti konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Yaygın kanaate göre İslam iktisat düşüncesinde üretim faktörlerinin emek ve sermaye olarak belirlendiği görülmektedir.¹⁷ Esasında sermayenin ve doğal kaynakların mal olduğu, girişimciliğin de bir tür emek olduğu hususu izahtan varestedir. Ne var ki pratikte bunun modern iktisat bilimindeki tasniften farksız olduğu da açıktır. Çünkü buradaki farklı anlayış, faktörlerden birini yok sayma şeklinde değil, diğer bir faktörün içinde değerlendirme olarak karşımıza çıkmaktadır. Şu hâlde tasnif farklı olsa da üretimi meydana getiren unsurlar değişmemektedir.

3.1. Emek (İş/Amel)

Bir üretim faktörü olarak en genel ifadesiyle emek, üretim sürecinde kullanılan insan gücünü ifade eder. Emek, fiziksel veya zihinsel bir çaba olabilir. Üretimde emeğin karşılığı ücrettir. İslam iktisadında emek çok önemli bir unsur olarak görülmüş ve çalışanlara ücretlerinin geciktirilmeden verilmesi¹⁸ esası kabul edilmiştir. Bu çerçevede çalışanların alacağı ücretin birtakım şartları bulunmaktadır. Hak edilen ücretin yeterli bir ölçüde olması gerekir ve çalışanlara rahat bir yaşam sunacak şekilde adil olmalıdır. İşçi (ecîr) ve ücret konusu, İslam iktisadının dayandığı teorik zemini oluşturan İslam hukuk literatürünün icâre bölümünde ele alınmaktadır. İcâre akdinin belirli hükümleri bulunmaktadır. Buna göre çalışanlar bu akde işçi (ecîr) sıfatıyla katılabilir. Ancak ücretlerinin yeterli seviyenin altında olmaması gerektiği belirtilmektedir.¹⁹ Yine kişi emeği ile mudarebe ortaklığındaki sermayenin riskine ve kârına katılabilir ya da risk olarak ticari faaliyetlerde bulunabilir. Bu durumda iktisadi faaliyetlerin tamamının takibini üstlenir ve sorumluluk alır.

3.2. Girişimcilik (Yönetim/Organizasyon)

Temelde girişim, emeğin özel bir türüdür. Onu özel kılan şey, risk almayı ve yeterli beceriyi gerektirmesidir. Bu yönüyle girişimci ile işçinin emeği birbirinden ayrılmaktadır. Bunun sonucunda girişimcilik el emeğinden ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmektedir.²⁰ Girişimci, diğer üretim faktörlerini uygun gördüğü türde ve miktarda sistemli ve bilinçli bir şekilde bir araya getirerek mal ve hizmet üretimine yönelik projeyi hayata geçirmektedir. Kurduğu organizasyon, aldığı risk ve becerisi sebebiyle üretimden kazanç (kâr) elde etmektedir.²¹ Böylece girişimci, ekonomik gelişmeyi sağlayan önemli bir mekanizma olarak iktisadi kalkınma ve gelişmede önemli bir rol oynamaktadır.

3.3. Toprak / Arazi

İktisat biliminde toprağın bizatihi kendisi ile birlikte üretim faaliyetinde kullanılan yer altı ve yer üstü zenginliklerin hepsi bu kapsamda değerlendirilmektedir. Buna göre denizler,

¹⁷ Ömer Faruk Habergötiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri* (İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2015), 91.

¹⁸ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 2009), "Rehin", 4.

¹⁹ Mahmûd b. Mevdud Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîl-i-Muhtâr*, thk. Muhammed Adnan Derviş (Kahire: Daru'l-Halebî, 1937), 2/311.

²⁰ Able Abdülmecid Buhârî, *el-İktisâdû'l-idârî*, t.y., 81.

²¹ Nazım Öztürk, "Klasik ve Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşümü", *Çalışma ve Toplum Dergisi* 1/24 (2010): 77; Efe, "İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi", 203.

akarsular, ormanlar, madenler vb. doğal zenginlikler ile diğer doğal kaynaklar birer üretim faktörüdür. İktisadî anlamda arazinin üretimden aldığı pay -yani gelir- ranttır.²² Öte yandan, toprak bizzat işlenerek ve birtakım ortaklıklara da konu olarak üretime katkı sunar. Çiftçi ile tarla sahibinin emek ve sermayeleri ile yapılan müzaraâ ve müsâkât akitleri neticesinde toplumsal ve bireysel üretim ve menfaat oluşmaktadır. Toprak ancak emekle birleştirildiğinde üretim faktörü olarak üretken hale gelir. Bu nedenle üretimden pay alabilmek için toprağa sahip olmak yeterli değildir. Çünkü İslam iktisat düşüncesinde üretim faktörleri sahiplerine getiriye ve riski dağıtan finansman, kiralama ve diğer tür sözleşmelerin belirli adalet kriterlerini karşılamaları gereklidir.²³

3.4. Sermaye

Genel anlamda iktisadi bir terim olarak sermaye “*ticari veya sınai amaçlı para ya da paraya dönüştürülmesi mümkün olan mal*” olarak tanımlanır.²⁴ Üretim faktörü olarak ise mal ve hizmet üretiminde kullanılan ve faiz geliri veya kâr elde eden her türlü mala sermaye denir. Modern iktisat biliminde faiz, sermayenin semeni veya kullanım bedeli olarak kabul edilir. İslam iktisadında ise faiz kesin olarak haramdır.²⁵ Bu nedenle para tek başına gelir sağlama aracı değildir. Paranın gelir sağlaması için emek ile birlikte sürece dahil edilmesi gerekir. Nitekim çağdaş İslam iktisatçılarına göre sermaye, *iktisadi faaliyete emek ve rizikoyla birlikte katılan ve bu faaliyet sonunda kâr veya zarar eden bir üretim faktörüdür*.²⁶

Sermaye olarak üretim sürecine katılan mal aynı veya nakdî olabilir. Zira İslam hukukunda hükme bağlandığı üzere üretim sürecine katılmak amacıyla ekipman, cihaz, makine, taşınmaz mal, ulaşım aracı gibi aynı malların kullanılmasında ve/veya kiralanmasında bir beis görülmemektedir.²⁷ Şu kadar var ki nakdî sermayenin üretime dahil edilmesi ve toplam gelirden pay alması amelle/emekle birleşik olması şartına bağlıdır. Yoksa, tek başına gelir getirmesi söz konusu değildir. Diğer üretim faktörleri ile iş birliği içinde olarak kâr ve zarara katılırsa yani risk alır ve emekle desteklenirse üretimde pay sahibi olur. Nakdî sermayenin üretime katılması genelde ortaklık (müşarake, müdarabe, vdğ.) yöntemiyle sağlanmaktadır.²⁸

Görüldüğü üzere İslam iktisat düşüncesinde sermaye yok sayılmadığı gibi onun emeği sömürmesine de izin verilmemektedir. Sermaye ve emek, üretimin birbirini tamamlayan iki unsuru olarak görülmektedir.²⁹ Bu nedenle adalet ölçü alınarak her ikisinin korunduğu ve çatışmalarına imkân tanınmadığını ifade etmek mümkündür. Çünkü İslamî ekonomide sermayenin ve toprağın üretken olması esastır. Bu yönüyle sermaye veya toprak ile desteklenmiş emeğin veya tam tersinin daha çok mal ve hizmet üreteceği kabul edilmektedir. Yanı sıra üretim

²² Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*, 29; Buharî, *el-İktisâdü'l-idârî*, 80.

²³ Volker Nienhaus, “Sosyal Piyasa Ekonomisine Kıyasla İslami Ekonomik Sistemin Esasları: Sistematik Bir Genel Değerlendirme”, *İslam İktisat Sistemi* (İstanbul: Maruf Vakfı Yayınları, t.y.), 229.

²⁴ Servet Bayındır, “Sermaye ve Tarihîsel Süreçte Mali Aracı Kurumların Sermayeye Yaklaşım Tarzı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2012): 177.

²⁵ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 282.

²⁶ Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat* (Ankara: DİB Yayınları, 1996), 55.

²⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/308.

²⁸ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*, 48; İbrahim Harîs, “el-İntâc ve't-tenmiye” (el-Mülteka ed-devlî: el-İktisâdü'l-İslamî: el-Vâkî' ve rehânâtü'l-müstekbal, Cezayir: Gardaya Üniversitesi, 2011).

²⁹ Enes Mustafa Zerkâ, “Nazmu't-tevzî'i'l-İslâmiyye”, *Mecellet ebhâsi'l-iktisâdi'l-İslâmî* 2/1 (1984): 3-5; Ahmet Tabakoğlu, “İslam iktisadında Emek ve Sermaye”, *İslam İktisadı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), 127.

süresi kısılır, maliyet azalır, kâr oranı yükselir; böylece sermaye gelişir ve büyür.³⁰ Nitekim İslam ticaret ve mali hukukta faiz başta olmak üzere her türlü haksız kazanç yasaklanmış, emek ve sermayeyi birleştirmeye yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Emek-sermaye (mudârebe, şirket, karz, ibdâ') ve emek-arazi (muzaraâ, musâkât, müğârese) ortaklıklarının benimsenmiş ve teşvik edilmiş olması bu düzenlemelerin başında gelir.³¹

Faize yer veren iktisadi sistemlerde görüldüğü gibi faizin üretime birçok yönden olumsuz yansımaları bulunmaktadır. Faize dayalı finansmanlar, üretimde maliyetlerin artmasına yol açar. Çünkü girişimcinin üretim organizasyonundaki finansman ihtiyacı faizli kredi yoluyla karşılanırsa ödenen faiz miktarı üretim maliyeti olarak hesaplanır.³² Bu miktar haliyle fiyatların yükselmesi olarak tüketiciye de yansyacaktır. Sermayenin üretim için zorunlu bir faktör olduğu dikkate alınırsa faiz enflasyona yol açan en temel sebeplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Faize dayalı finansman modelinde krediler ister yatırım ister tüketim amaçlı olsun servetin belirli bir kesimde toplanmasına yol açmaktadır. Ayrıca maliyetli olduğu kadar inovasyonu sınırlayan bir finansman modelidir. Esas itibarıyla faizin kendisi hiçbir üretim yapmadan sermayenin artırılması hedefine yoğunlaşmaktadır. Kolay ve risk almadan kazanç sağlamanın yolu olarak görüldüğü için insanları tembelliğe teşvik etmektedir. Sosyal dayanışmanın ortadan kalkmasına ve iktisadi teşebbüslerin zayıflamasına sebebiyet vermektedir. Böylece sermaye sahiplerinin üretim faaliyetlerinden kaçınmalarına sebep olmaktadır.³³ Elmalılı Hamdi Yazır'ın diliyle söyleyecek olursak faiz, insanların üretim faaliyetinde bulunmalarına ve buradan hem kendileri hem de toplum için yararlı işler yapmalarına yani medeniyet kurmalarına engel olmaktadır.³⁴

Konuyla ilgili somut bir örnek vermek gerekirse 1990'lı yılların Türkiye'sine bakılabilir. Faiz oranlarının çok yüksek olduğu o yıllarda özel sektörde kimse yatırım yapamaz hale gelmişti. Sanayi kuruluşlarının toplam geliri içerisinde faiz vb. rant gelirlerinin payı yaklaşık %90 seviyesine ulaşmıştı. Kamu ve özel sektörde iktisadi kuruluşlar faizli borç almaya mahkûm olmuştu. Dolayısıyla sermaye sahipleri, üretmek ve istihdam sağlayarak kazanç sağlamak yerine daha kolay ve az riskli olduğu için faiz geliri elde etmeye yönelmişti.³⁵

Öte yandan, faize dayalı finansman araçları, ekonomik faaliyetlerin tüm risklerini girişimcilere yüklemektedir. Örneğin üretim projesinin başarılı olmaması durumunda ortaya çıkacak zararlara bütünüyle girişimci katlanmaktadır. Sermaye sahibi ise her türlü faiz geliri olarak kazançlı çıkmaktadır. Oysa İslam iktisadının öngördüğü şekilde üretim projelerinin finansman ihtiyacı ortaklık temelli yöntemlerle karşılandığında taraflar kâra olduğu gibi zarara da birlikte katılmaktadır. Hatta mudârebe (emek-sermaye ortaklığı) akdinde girişimcinin kusuru

³⁰ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*, 91; Efe, "İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi", 205.

³¹ Orhan Çeker, *Fıkıh Dersleri-1*, 9. Bs (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 196 vd.

³² Ekrem Erdem, "Kur'an'da Riba (Faiz) Ayetlerinin Kademeli Nüzulü ve Üslubu: İslam'ın Ticaret, İnfak ve Finans Sistemi Üzerinden Bir İnceleme", *İslam İktisadı Perspektifinden Faiz*, thk. Taha Eğri ve Zeynep Hafsa Orhan (İstanbul: İktisat Yayınları, 2018), 13.

³³ Mahmut Özdemir, "Faiz (Riba) Kavramına İslami Bir Yaklaşım", *Eskiye*, 18 (05 Eylül 2010): 70-72; Abdülcebbar Sebhânî, "Esâru't-temvîlî'r-ribevi", erişim: 29 Ağustos 2020, <https://al-sabhany.com/index.php/articles/effects-of-interest-financing>.

³⁴ Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul, t.y.), 2/249.

³⁵ Erdem, "Kur'an'da Riba (Faiz) Ayetlerinin Kademeli Nüzulü ve Üslubu: İslam'ın Ticaret, İnfak ve Finans Sistemi Üzerinden Bir İnceleme", 15.

yoksa ortaya çıkan maddi zararın tamamı sermaye sahibine yüklenmektedir. Çünkü girişimci de proje süresince zamanını ve emeğini harcayarak zarar etmiştir. Ayrıca sermaye sahibine kârdan muayyen bir miktar belirlenmesi de hukuken geçerli sayılmamaktadır. Elde edilecek kârın oransal olarak paylaşımı esastır. Taraflar rıza gösterse bile bunların aksine koşulan şartlar da geçersizdir.³⁶

Alman tarihçi okulun sermayeyi pasif (faizli) ve aktif (üretken) olarak ikiye ayırmasının sebebi budur. Günümüzde girişim veya risk sermayesi (*venture capital*) olarak isimlendirilen aktif sermaye, ekonomik verimlilik ve sosyal sorumluluk da gerektirmektedir. Üretim projelerinin risk paylaşımına dayalı araçlarla finanse edilmesi girişimciliği teşvik ederek üretimde büyüme sağlar. Buna karşılık üretim projelerinin faizli bir yöntemle finanse edilmesi girişimcilikten kaçınmaya yol açar. Yine faizli finansman modellerinde genelde kısa süreli projeler desteklenmektedir. Oysa gerçek üretim uzun süreli projelerle gerçekleştirilir. Bu da ortaklık temelli finansman modellerinin üretimde verimliliği ve istikrarı sağladığını ortaya koymaktadır. Faizli finansman yöntemlerinin ekonomik verimliliğe de bir katkısı yoktur. Çünkü temel gaye faiz geliri elde etmek olduğundan mali kaynakların ekonomik ve toplumsal açıdan en uygun şekilde kullanımını sağlayacak bir mekanizmaya sahip değildir. Halbuki ortaklık temelli finansmanda sermayenin geliri üretime bağlı olduğu için kaynakların uygun şekilde kullanımına dikkat edilir ve iktisadi verimlilik artar.³⁷ Son yıllarda hızlıca gelişen ülkelerin yeni üretim teknikleri geliştiren ülkeler olduğu dikkate alınırsa üretimde ortaklık temelli finansman modellerinin önemi daha iyi kavranabilir. Çünkü sermaye üretimden daha fazla pay almak ve/veya kazanmak için çağdaş tekniklerle üretim yapan projelere yönelecektir. Bu da girişimcileri sermayeyi çekebilmek için yeni teknikler geliştirmeye sevk edecektir.

Böylece faiz yasağının itikat, ahlak, siyaset ve hukukla ilgili olduğu kadar iktisadi bir ilke olduğu da açıklığa kavuşmuş oldu. Ancak bir bütün olarak İslamî hükümlere riayet edilmesi durumunda İslam iktisadının ekonomik verimliliği ve adaleti daha iyi şekilde gerçekleştireceği bilinmelidir. Her türlü gayri meşru kazanç yasaklanarak çalışanlara emeklerinin karşılığının verilmesinin sağlanması ve böylece faaliyet yönetiminin toplumun maslahatlarına uygun hale getirilmesi bunu açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin kumarın yasaklanması dolaylı olarak ekonominin ve üretimin geliştirilmesine yönelik bir düzenlemedir. Çünkü kumar alışkanlığı servetin yok olmasına yol açar. İnsanları üretimden ve iş birliğinden uzaklaştırır. Bunun gibi pratik örnekler sadece konuya dikkat çekmek içindir. Hiç şüphesiz konular bu örneklerden ibaret değildir ve daha da çoğaltılabilir. Burada önemli olan şu ki; ideal bir ekonomik düzen ve üretim sistemine ulaşmak, İslamî hükümlerin istisnasız ve birbirinden koparmaksızın kabul edilmesi ve iktisadi faaliyetlerin de bir bütün olarak bu doğrultuda yürütülmesine bağlıdır.

3. İslam İktisadında Üretimin Kriterleri ve Üretimde Öncelikler

İslam iktisadında üretim, toplumda ekonomik kalkınmanın temelini oluşturduğundan üzerinde önemle durulmuş bir konudur. Ne var ki bu, üretimin gelişi güzel yapılacağına kabulü anlamına gelmemektedir. Çünkü İslam iktisat düşüncesinde üretimin doğru ve amacına uygun şekilde gerçekleşmesi için bazı kayıtlar ve kurallar bulunmaktadır. Ancak bu şekilde üretimin verimliliğini artırmak suretiyle ekonomik açıdan toplumun kalkınması sağlanabilmektedir.

³⁶ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 3/19.

³⁷ Sebhanî, “Esâru’t-temvîli’r-ribevî”.

Üretim esasında İslam hukukunun genel maksatlarından biri olan ve Allah'ın kendisine verdiği akıl ve idrak ile insan eliyle “yeryüzünün ıslahı ve imarı”nı gerçekleştirmektedir. Nitekim Allah (c.c.), “...düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapamayın. Eğer inananlar iseniz bunlar sizin için daha hayırlıdır.”³⁸ ve “... biz iyiliğe çalışanların ecrini asla zayi etmeyiz.”³⁹ buyurmaktadır. Allah Teâla, insanın yeryüzünü ıslah ve imar etmesi için bir yardım aracı olarak yeryüzündeki her şeyi onun hizmetine sunmuştur. “O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lutuf olarak emrinize vermiştir.”⁴⁰ ayeti bu hususu ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere sermaye/para dahil her şey insanın hizmetine sunulmuş ve emrine verilmiştir. Ancak İslam iktisadında asıl olan sermayenin amele bağlı olmasıdır. Çünkü İslam iktisat düşüncesinde faiz yasağının bir gereği olarak tek başına sermaye bir kazanç sağlama aracı değildir. Emekle birlikte sermaye üretimden pay alabilmektedir. Buna göre sermayenin amele tabi bir üretim faktörü olduğu temel bir kural olarak ortaya çıkmaktadır.⁴¹

İslam iktisadında üretim için belirlenen başlıca kriterler şu şekilde özetlenebilir:⁴²

1) Temiz ve helal olan şeyler üretilir. İnsana, çevreye ve diğer canlılara zararlı olan ve haram olan şeylerin üretilmesi dinen yasaktır. Çünkü İslam dininde “Ey insanlar! Yeryüzünde bulunan maddelerin helâl ve temiz olanlarından yiye”⁴³ ayeti gereği, prensip olarak faydasız ve zararlı şeylerin tüketilmesi haramdır. Buna göre; bir şeyin kullanılmasının veya tüketilmesinin fikhî hükmü ne ise üretilmesi de aynı hükme tabidir. İlke bu olmakla beraber bunun bazı istisnaları bulunmaktadır. Dolayısıyla fikhî açıdan haram olan bir şeyin üretimine belli maslahatlar çerçevesinde izin verilebilir. Örneğin alkol gibi sarhoş edici özellikte olan zararlı içeceklerin kullanımı haram olduğundan üretimi de yasaktır. Bununla birlikte tedavi amaçlı vb. durumlarda maslahat gözetilerek üretilebilir. Yalnız bu maslahatın küllî, objektif ve topluma yönelik olması şarttır. Bazı insanların iş bulması, ticaretini yaparak para kazanması vb. durumlara bu anlamda maslahat olarak itibar edilemeyeceğini özellikle belirtmek gerekir. Çünkü İslam iktisat düşüncesinde herhangi bir insanın tercihleri toplumsal sonuçlarına bakılmaksızın tek başına bir parametre olarak ele alınamaz. Üretim her türlü tüketici tercihini karşılamak üzere şekillenmez.⁴⁴

2) Üretimde öncelik sırası zarurî⁴⁵ ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olmalıdır. Sonra sırasıyla hâciyyât⁴⁶ ve tahsîniyyât⁴⁷ türünden olan gereksinimlerin karşılanması için üretim yapılmalıdır. Bu anlamda önemli olan kaynakların tahsisi ve üretim faktörlerinin yönetiminde

³⁸ Kur'an Yolu Meâli, el-A'râf, 7/85.

³⁹ Kur'an Yolu Meâli, el-A'râf, 7/170.

⁴⁰ Kur'an Yolu Meâli, el-Câsiye, 45/13.

⁴¹ Hüseyin Gânim, “Nahv nemûzec İslâmî linnümûvvi'l-İktisâdî”, *Mecellet ebhâsi'l-iktisâdî'l-İslâmî* 2/1 (1984): 113.

⁴² Refik Mısırlî, *Usûlü'l-iktisâdî'l-İslâmî*, 3. Bs (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1999), 104.

⁴³ Kur'an Yolu Meâli, el-Bakara, 2/168.

⁴⁴ Syed Nawab Haider Naqvi, “İslam Ekonomisinin Ahlakî Temelleri”, *İslam Ekonomisi*, trc. Sercan Karadoğan (İstanbul: Maruf Vakfı Yayınları, 2014), 131.

⁴⁵ Zarûriyyât: Onsuz olmayan, din ve dünya işlerinin kıvamı kendilerine bağlı bulunan hususlardır. Eğer bunlar bulunmayacak olursa, dünya işleri yolundan çıkar, fesad ve kargaşa doğar, hayat ortadan kalkar. Zarûriyyâtın tamamı beş konuda toplanır: Dinin, canın, neslin, aklın ve malın korunması (Bk. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2/8-10).

⁴⁶ Hâciyyât: Onsuz olmakla birlikte kolaylık ve refah sağladığı için ihtiyaç duyulan, bulunmadığı zaman genelde sıkıntı ve güçlükler sebep olan şeylerdir. Bunlara riayet edilmediği takdirde, bireyler çoğunlukla sıkıntı ve zorluklarla karşılaşır (Bk. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2/11).

⁴⁷ Tahsîniyyât: Üstün ahlak anlayışına uygun bir davranış göstermeyi, sağduyu sahiplerinin hoş karşılamayacağı hallerden uzaklaşmayı temine yönelik şeylerdir (Bk. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2/11).

öncelik halkın temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmalıdır. Buna göre üretilecek mal ve hizmetlerde beslenme, barınma, giyinme, eğitim ve sağlık hizmetlerinin karşılanmasına öncelik verilmelidir. Bu sıralama konjoktüre göre değişebilir. Esas olan mevcut şartlar ve gereksinimler doğrultusunda üretilen mal ve hizmetlerin mutlak yoksullukla mücadelede kullanımının hedeflenmesidir.⁴⁸

3) İster insan olsun isterse hayvan olsun daha çok canlıya yararlı geçim kaynağı sunan üretim projelerine odaklanmak gerekir. Bunun dayanağı Hz. Peygamber'in "*Herhangi bir Müslümanın diktiği ağaçtan yenen, o ağacı diken için sadakadır.*"⁴⁹ hadisidir.

4) Üretim, toplumda dengeli bir ekonomik kalkınmanın sağlanmasına yönelik olmalıdır. Bu amaçla yoksulların yaşam standartlarını iyileştiren ve mümkün olan en fazla sayıda işsiz istihdam edebilecek nitelikteki üretim projelerine odaklanılmalıdır.

5) Üretim, şimdiki nesillerin maslahatı ile gelecek nesillerin maslahatları arasında bir denge kurulmasını gerçekleştirmeye yönelik olmalıdır. Şöyle ki bir yandan mevcut nesillerin ihtiyacını karşılamak üzere kısa vadeli üretim projeleri çeşitlendirilirken diğer taraftan gelecek nesillere hizmet edecek şekilde temel üretim projelerinin de çeşitlendirilmesi gerekir. Bu husus "*Bunlardan sonra gelenler 'Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabbimiz kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin' derler*" ayetinden anlaşılmaktadır.⁵⁰

6) Çevre kirliliğine yol açacak üretim projelerinden uzak durulmalıdır. Zorunlu hallerde ise üretimden kaynaklı kirliliğin giderilmesi için gerekli önlemler alınmalıdır. Bunun dayanağı, aslı hadis olan "*Zarar ve zarara zararla karşılık vermek yoktur*"⁵¹ küllî kaidesi başta olmak üzere zarar nazariyesi ile ilgili fikhî prensiplerdir.

7) İslamîyette sosyal hayat ile ilgili konular başta olmak üzere bir bütün olarak getirilen düzenlemelerin (hükümlerin) beş temel gayesi (*makâsidü'ş-şerîa*) bulunmaktadır. Bunlar; dinin, canın, neslin, aklın ve malın korunmasıdır.⁵² Bu beş temel hedeften biri olan malı korumanın anlamı, iktisadi alanı da kapsayan bir kurallar bütünlüğü ile malın doğal hukukunu korumaktır. Bu yüzden malın korunması ve artırılması ilkesini gerçekleştiren üretim projelerinin tercih edilmesi gerekir. Bu projeler aynı zamanda toplumsal ve ekonomik gelişimi de gerçekleştirmeye yönelik olmalıdır. Malın zayı olmasına ve sosyal ya da ekonomik getiri olmadan kaybına neden olabilecek projelere yer verilmemelidir.⁵³

8) İslam iktisat düşüncesinde üretim ve kaynakların tahsisi toplumun gerçek ihtiyacı ile bağlantılıdır. Teorik açıdan bunun temeli, İslam dininde bütün hükümlerde mutlaka ana gayelerin (*makâsıd*) hedeflendiği ve bunların toplum yararına (*maslahat*) mebni olmasıdır. İnsanlar için fayda sağlama ve zararı önleme amacına matuf olan bu maksatlar hiyerarşik bir sıralamaya tabi

⁴⁸ Saif İbrahim Takiyuddin, "İslam İktisadının Makâsıd Temelli Metodolojisi", *İslam İktisadı metodolojisi Sorunlar ve Çözümleri*, ed. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 392.

⁴⁹ Müslim, "Musâkât", 7.

⁵⁰ *Kur'ân Yolu Meâli*, el-Haşr, 59/10.

⁵¹ Mecelle, md. 19.

⁵² Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/20.

⁵³ Osman Eskicioğlu, "Kuran ve Serbest Piyasa Ekonomisi", *Eskiye*, 18 (05 Eylül 2010): 83.

tutulmaktadır. Fıkıh usulünün ortaya koyduğu şekilde bu sıralama zaruriyyât, hâciyyât ve tahsiniyyât şeklindedir. Buna göre tearuz durumunda ve öncelikli olanı belirlemede bu sıralamaya riayet edilir. Şöyle ki dikkate alındığında zarûrî ve hâcî bir hükmü ihlal ediyorsa, tahsiniyyata itibar edilmez. Aynı şekilde zarûrî bir hükmü ihlal ediyorsa hâciyyâta itibar yoktur. Çünkü bunlar anılan sıralamaya göre birbirlerinin tamamlayıcı parçasıdır. Tahsiniyyât, hâciyyâtın tamamlayıcısı, ikisi beraber zarûriyyâtın tamamlayıcısıdır. Burada önemli bir kural şöyledir: *Tamamlayıcı role sahip olan bir şeyin, tamamladığı şeye tercih edilmesine veya öncelenmesine itibar yoktur.*⁵⁴ Farklı bir anlatımla tamamlayıcı bir unsurun varlığı, aslın iptaliyle sonuçlanıyorsa bu mütemmim cüz feda edilir. Dolayısıyla tahsiniyyât ve hâciyyâtın varlığı zarûriyyâtın varlığı için bir tehdit oluşturunca bunlar terk edilir ve zarûrî olan korunur. Öte yandan bu, iktisadi anlamda sosyal refah fonksiyonun sağlanması gerektiği veya İslam iktisat düşüncesinde bu teorelin savunulduğu anlamına gelmektedir.⁵⁵

Kur’ân-ı Kerîm’in lüks, israf ve böbürlenmek için üreten ve sırf bu amaçla çalışan toplumlara yönelik uyarısı bu hususa işaret etmektedir. Konuyu ele alan ayetlerde⁵⁶ geçtiği üzere bu kavimler ihtiyaçları olmadığı halde sırf oyun ve eğlence olsun diye büyük saraylar inşa ederek lüks içinde yaşıyorlarmış. Topluma hiçbir faydası olmadığı halde kaynakları israf ederek faydasız ve gereksiz olan şeyleri üretmek için çalışmışlar. Bunun üzerine peygamberleri tarafından uyarılarak toplumun temel gereksinimlerini karşılamak için çalışmaları istenmiştir.⁵⁷

Günümüz İslam iktisatçıları yukarıda geçen hiyerarşik yapıya göre ihtiyaçları kategorize etmişlerdir. Buna göre hayatta kalabilmek için asgari miktarda temel gıda maddeleri ve giyim, okuma yazma eğitimi ve materyali, zorunlu olan güvenlik, ulaşım ve sağlık hizmetleri ile tedavi amaçlı temel ilaçlar zarûrî ihtiyaçlardır. Yeterli ölçüde ve türde gıda maddeleri, uygun kıyafet, ev eşyası, hastalıktan korunmak için ilaç, ortaöğretim hizmeti, rahat ulaşım araçları, yeterli ölçüde temiz su vb. hâciyyât kabilindendir. Güzel ve bol miktarda gıda, şık ve kaliteli elbise, geniş ve ferah konut, özel araç, güzellik ve estetik ürünler, oyuncaklar, ziynet eşyası gibi ihtiyaçlar tahsiniyyâtıdır. Bu çerçevenin dışında olanlar ise israfa girer. Bunlardan ibadetlerin ifası için gereksinimler dini korumaya, gıda, giyim, ilaç ve güvenlik ihtiyacı canı korumaya, eğitim hizmetleri aklı korumaya, evlilik hayatı için gerekli olan asgari ihtiyaçlar nesli korumaya ve kaynakların verimli şekilde tahsisi malı korumaya yönelik maslahatlardır. Üretimin bu esaslara göre gerçekleşmesi toplumun ihtiyaçlarının karşılanması suretiyle iktisadi kalkınmaya katkı sağlayacaktır.⁵⁸

Bu teorik zeminden hareketle her şeyden önce üretimde toplumun maslahatı bireyin maslahatının üstünde tutulur. Bununla birlikte üretimi zaruriyyâtın olan gıda ve ilaç üretimini engelleyecekse ve/veya azaltarak yetersiz hale getirecekse tahsiniyyât kabilinden olan süs eşyası, oyun ve eğlence sektöründeki mal ve hizmetlerin üretimine izin verilmez. Üretimde öncelik temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olmalıdır. Temel ihtiyaçların sağlıklı ve yeterli şekilde

⁵⁴ Zekiyyuddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 30. Bs (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 413-418.

⁵⁵ Sîbhânî, “el-İktisâdü’l-İslâmî: el-İntâc” (Erişim 20 Temmuz 2020).

⁵⁶ *Kur’ân Yolu Meâli*, eş-Şuarâ, 26/123-135.

⁵⁷ Abdülfettâh Salâh, “Anâsıru’n-neşâtil-İktisâdî fi’l-İktisâdî’l-slâmî el-İntâc”, *el-İktisâdü’l-âdil*, erişim: 30 Ağustos 2020, <http://thefaireconomy.com/Article.aspx?id=71>.

⁵⁸ Harîs, “el-İntâc ve’t-tenmiye”.

üretimine zarar vermemesi durumunda önem sırasına göre diğer mal ve hizmetlerin üretimine geçilir. Tabi ki esas olan bir ülkenin üretim faktörlerinin temelden özele kadar ihtiyaç duyulan her türlü mal ve hizmetin üretimi için yeterli olması için çalışmaktır. Ancak böyle olsa bile beklenmeyen hallerde yukarıdaki sıralamaya uyulması toplumun gerçek ve acil ihtiyaçlarının zamanında karşılanması bakımından önemlidir. İçinde bulunduğumuz Covid-19 pandemi süreci bunun en iyi örneğidir. Bu dönemde temel gıda, maske ve eldiven gibi tıbbi malzeme ile dezenfektan üretimi zaruriyâtandır. Hal böyle iken üreticilerin anılan malların üretimini aksatacak şekilde başka malların üretimine yönelmeleri caiz değildir. Çünkü pandemi sürecinde bu malların yeterli sayıda üretilmesi zaruriyâtından olan insan hayatını koruma ilkesinin bir gereğidir. Bu anlamda devletin üretimde öncelikli sektörleri belirlemesi ve bu alanlarda üretimi teşvik etmesi gerekir. Çünkü devletin üretimin bu ilkeler doğrultusunda gerçekleşmesi için yasal düzenlemeler yapma hakkı ve görevi bulunmaktadır. Örneğin zarurî ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan mal ve hizmetlerin üretiminden vergi almayabilir. Buna karşılık olağanüstü durumlarda veya temel ihtiyaçların karşılanmasında zorluk yaşıyorsa tamamlayıcı nitelikteki mal ve hizmetlerin üretimine yüksek vergi veya kota düzenlemesi getirebilir. Hatta toplumun genel çıkarına zarar verecekse yasak koyabilir. Böylece kaynakların toplumun öncelikli ve zarurî ihtiyaçları doğrultusunda kullanımı sağlanarak ekonomide kayıpların önüne geçilir ve verimlilik artmış olur.

9) İslam iktisadına göre üretimin faydası sadece üretimi yapanla sınırlı değildir. Diğer insanların ve bir bütün olarak toplumun hatta insanlığın çıkarını sağlama amacına matuf olmalıdır. Bu yüzden üretimde aldatma, yalan, ğabn (fiyatta aldatma) ve hile (kanun boşluklarından yararlanma) yasaktır. Bu şekilde yapılan üretimden elde edilen gelirler haksız kazançtır ve helal değildir.⁵⁹

10) İslam iktisat düşüncesinde üretimde mülkiyet esastır. Herkes ürettiğine sahip olur ve toplumun ihtiyacı varsa karaborsacılık yapmadan piyasa fiyatı ile satmak zorundadır. Demek oluyor ki İslam iktisadında üretilen mallar her ne kadar üreticiye ait ise de tüketiminde toplumun tüm fertleri hak sahibidir. Yani üretiminde emeği olsun veya olmasın üretilen mal ve hizmetlerde herkesin hakkı bulunmaktadır ve bu hak eşitlik değil adalet esasına göre dağıtılmaktadır.⁶⁰

4. Devletin Ekonomik Üretime Müdahale Etme Yetkisi

Kapitalist sistem ekonomik anlamda bireysel hürriyet esası üzerine kurulmuştur. Bu hürriyet, devletin hiçbir müdahalesi ve engellemesi olmadan uygun iktisadi faaliyetin seçimini ve istenilen ticari faaliyette bulunmayı kapsayacak şekilde geniştir. Hatta devlet, özel teşebbüslerin hayata geçirilmesi için güvenlik ve koruma sağlamakla yükümlüdür. Çünkü kapitalist sistemde piyasa mekanizması ve özel girişimcilik ön plandadır. Buna karşılık komünizm başta olmak üzere sosyalist sistemlerde ekonomik faaliyetlerin tamamının devlet kontrolünde olması öngörülmektedir. Böylece özel girişimlere izin verilmemektedir. İslam iktisadı ise hem özel mülkiyeti ve ferdi teşebbüsleri hem de kamu mülkiyetini kabul etmektedir. İslam iktisadında kamu mülkiyeti insanların genel maslahatını gerçekleştirmeye yönelik bir kabuldür. Bu nedenle

⁵⁹ Erol Zeytinoğlu, “İslamiyet’te Üretim ve İnkisam”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9 (2002): 69.

⁶⁰ Eskicioğlu, “Kuran ve Serbest Piyasa Ekonomisi”, 79; Sayyid Tahir, “İslâm Ekonomisinde Maliye ve Para Politikaları: Kurumsal Çerçevenin Dış Hatları”, *İslam İktisat Sistemi* (Maruf Vakfı Yayınları, 2019), 211.

kamu malı saygın ve dokunulmaz kılınarak ona haksızca el uzatmak isteyenlere karşı korunmuştur.⁶¹

İslam iktisadında devlet, insanların ekonomik açıdan maslahatını korumakla yükümlüdür. Buna karşılık üretim ile ilgili bazı konularda devletin müdahale yetkisi bulunmaktadır. Bunların başında insanların genelini ilgilendiren büyük maslahatların gerçekleştirilmesi amacına yönelik müdahaleler gelmektedir. Aynı şekilde üretimden kaynaklı özel veya genel bir zararın ortaya çıkması halinde devletin müdahale yetkisi bulunmaktadır. Örneğin bir sömürü söz konusu ise veya özel bir teşebbüsün genel maslahatlarla ilgili bir projeyi gerçekleştirme imkanından yoksun olması durumunda ortaya çıkan zararların giderilmesi veya önlenmesi için devlet müdahale edebilir. Ancak bu İslam iktisat düşüncesinde ferde ekonomik hürriyet tanınmadığı anlamına gelmez. Ekonomik özgürlüğün mutlak olmadığını, bireyin ve toplumun yararına sınırlandırıldığını ifade eder. Zira mutlak hürriyet mali disiplinin bozulmasına ve düzensiz ekonomiye yol açar. Ayrıca İslam iktisat düşüncesinde mal insanın elinde emanettir. Kaldı ki ekonomik özgürlük bir hak ise her hakkın karşısında bir sorumluluk vardır. İşte bu sorumluluk ekonomik faaliyetlerin toplumun menfaatini gerçekleştirecek veya en azından buna zarar vermeyecek şekilde yürütülmesidir.⁶²

Bu hususlara ek olarak bazı çağdaş araştırmacılar devletin üretim konusundaki müdahale yetkisinin şu hususlarda bulunduğunu ifade etmektedirler: Bireylerin bir grup veya bir fert tarafından sömürülmesi veya başkaları üzerinden ve sahte işlerle kazanç sağlama durumunda devletin aracıları ortadan kaldırmak üzere müdahale etme hakkı tanınmaktadır. Buradaki müdahale hakkının hiçbir emeği ve çabası olmadan üretici ile tüketici veya satıcı ile müşteri arasındaki aracılara ve komisyonculara yöneliktir. Nitekim hadislerden ve fikhî prensiplerden anlaşıldığı üzere İslam iktisad, satıcı ile müşteriyi ve üretici ile tüketiciyi menfaatlerine en uygun ticari zeminde bir araya getirmeyi ilke edinmiştir. Bu ilkenin bir gereği olarak taraflara veya topluma yönelik zarara yol açması muhtemel olan uygulamaları yasaklamıştır. Bu kapsamda Hz. Peygamber'in (s.a.s) uygulamalarına ve uyarılarına istinaden malların piyasaya girmeden önce satın alınmasını (*telakki'r-rukban*) ve şehirlinin köylü adına satış yapması (*bey'u'l-hâdir li'l-bâdî*) gibi uygulamaların yasaklandığı görülmektedir.⁶³

Aynı şekilde kamu hizmeti sunma, yolların ve köprülerin yapımı gibi alt yapı hizmetlerinin sağlanmasında olduğu gibi ekonomik açıdan katkısı olan her şeyin tesis edilmesinde devletin müdahale etme yetkisi bulunmaktadır. Ahlaki hedeflere aykırı iktisadi faaliyetler de devlet tarafından engellenebilir. Tüm bunlarla birlikte devlet asgari düzeyde temel ihtiyaçların üretimini garanti etmeli ve sosyal adaleti gerçekleştirmeye yönelik ekonomik politikalar üretmelidir. Çünkü İslam iktisat düşüncesinde devletin en belirgin fonksiyonu piyasa düzenleyicisi olmasıdır. Ayrıca

⁶¹ İbrahim Erol, "Ekonomi Açısından Devlet ve Piyasa", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 47/03 (01 Mart 1992): 146 vd; Özlen Hiç, "Ekonomik Sistemler ve Rejimler", *Journal of Emerging Economies and Policy* 2/1 (2017): 125.

⁶² İsmail Ulvî - Adil Meyyâh, "el-Hürriyetü'l-iktisâdiyye ve tedehhulü'd-devle fi'n-neşâti'l-iktisâdî mine'l-manzûri'l-İslâmî", *Tedehhulü'd-devle fi'n-neşâti'l-iktisâdî fi'l-İslâm* (el-Mülteka ed-devlî: el-İktisâdî'l-İslâmî: el-Vâkî' ve rehânâtü'l-müstekbal, Cezayir: Gardaya Üniversitesi, 2011), 5.

⁶³ Muhammed b. İsmâil Buhârî (Dimeşk: Dâr İbn Kesîr, 2002), "Büyü", 68. İlgili hadislerin doktriner açıklamaları için bk. Mehmet Yuşa Solak, *İslam Borçlar Hukukunda Mekruh Satım Akitleri* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015), 55-60.

ekonomik faaliyetlerin İslamî prensiplere uygunluğunu denetlemek, aksi yönde dalgalanmaları önlemek ve piyasanın sağlıklı bir şekilde işlemesi için yasal düzenlemeleri yapmak da devletin görevleri arasında yer almaktadır.⁶⁴

Anlaşıldığı üzere İslam iktisadında üretim devlet ile özel ve iktisadi kurumlarıyla toplumun ortak sorumluluğunda olan bir ekonomik faaliyettir. Fıkıh ilminde bilinen bir külli kaideye göre “Vacibin ancak kendisiyle tamamlandığı şey de vaciptir (farzdır).”⁶⁵ Müslüman bireyler yeryüzünü imar etmekle mükellef olduğuna göre iyi ve faydalı şeyleri üretme ve toplumu ıslah etmekle de mükelleftir.

Hz. Peygamber’in (s.a.s) Hayber’i fethettikten sonra halkıyla tarımsal üretimin bir kısmını almak üzere anlaşması, devletin bizzat üretim faaliyetini de yürütme görevinin bulunduğu göstermektedir.⁶⁶ Burada kamu mülkiyetinin rolü, devletin bizzat üretim faaliyetine katılması şeklinde görülmektedir. Devlet, toprağın sahibi olarak veyahut da özel mülkte olan arazileri ortaklık esasına dayalı işleyerek üretime katılabilir. Öte yandan, ilk dönemlerde İslam devletinin hazinede toplanan zekât mallarını yatırıma tahsis ederek değerlendirdiği de bilinmektedir.⁶⁷

5. İslam İktisadında Ekonomik Faaliyetlerin Teşvik Edilmesi

İslam dininde kaynakların tahsisinde ve üretimde verimliliği artırmaya yönelik çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Bunların bir kısmı doğal kaynaklarla bir kısmı mali kaynaklarla ilgilidir.⁶⁸

İslamî ahkama göre toprak başta olmak üzere doğal kaynakların toplumun ihtiyacını karşılayacak şekilde kullanılması her şeyden önce dinin bir emridir. Yani zorunlu bir gerekliliktir. Bunu, bir kısmına burada yer vereceğimiz birçok fikhî hükümde açıkça görmek mümkündür: 1) Ölü araziye ihya (*ihyâü’l-mevât*) etmek mülkiyet sebebidir.⁶⁹ 2) Tarıma elverişli arazilerin ekilmesi teşvik edilirken toprağı âtil bırakmak yasaklanmıştır. İslam iktisadı uygulamalarında iktâ sistemine yer verilmesi bunun en açık göstergesidir.⁷⁰ 3) Madenlerle ilgili hükümler, yer altı zenginliklerinin adilce paylaşımını sağlamaya yöneliktir.⁷¹ Bu çerçevede ot, su ve toprak insanlığın ortak malı olarak kabul edilmektedir.⁷² 4) İhtiyaç fazlası sulardan diğerlerinin de yararlanması ve su gibi doğal kaynakların herkesin istifadesine sunulması gerekli kılınmıştır.⁷³ Aynı şekilde mali kaynakların kullanılmasını ve yatırıma kazandırılmasını düzenleyen hükümler de bulunmaktadır. Bunlar; 1) Değerli malların zekâtтан kaçmak için stoklanarak (kenz)

⁶⁴ Efe, “Risale-i Nur’a Göre İslam Ekonomisinde Üretim ve Tüketim”, 103.

⁶⁵ Ebû Hâmid Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Aşkar (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2012), 1/72-73.

⁶⁶ Buhârî, “Muzâraâ”.

⁶⁷ Muhammed İbrahim Mikdad - Ahmed Hâlid Ukkâşe, “Heykelü’l-iktisâdî’l-İslâmî fi’l-intâc ve’t-tevzî”, *Mecelletü’l-Câmiati’l-İslâmiyye li’d-Dirâsâti’l-İktisâdiyye ve’l-İdâriyye* 22/2 (2014): 61.

⁶⁸ Abdülcebbar Sibhânî, *el-Vecîz fi’l-fikri’l-iktisâdî el-Vazî ve’l-İslâmî*, 2. Bs (Ürdün: Dâr Vâil, 2001), 261.

⁶⁹ Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb Arnâut ve Muhammed Kamil (Beyrut: Dâru’r-Risaleti’l-âlemiyye, 2009), “Harâc”, 37.

⁷⁰ Beşir Gözübenli, “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 49.

⁷¹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “İmâre”, 36.

⁷² Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Büyü”, 60.

⁷³ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 3/69.

saklanması yasaklanması.⁷⁴ 2) Faizin haram kılınması.⁷⁵ 3) Zekâtın %2.5 oranında -ticaret mallarında- farz kılınması.⁷⁶

Bu noktada özellikle zekâtın bir anlamda mal sahiplerini yatırım yapmaya yönelik bir teşvik aracı niteliğinde olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü yatırım yapılmazsa zekât zamanla malı tüketir. Bireyler bu duruma düşmemek için yatırıma yönelirler ve zekâtı elde ettikleri kârdan öderler. Böylece tasarrufların âtil bırakılmasının önüne geçilerek ekonomiye kazandırılmış olmaktadır. Bununla birlikte çeşitli sebeplerden dolayı üretim sürecine katılma imkanından yoksun olanların da ulusal gelirden pay alması sağlanmaktadır. Kuşkusuz bu durum sosyal adalet, toplumsal dayanışma ve adil gelir dağılımının gerçekleşmesine katkıda bulunmaktadır.⁷⁷

Beşerî, doğal ve mali kaynakların ekonomik faaliyetler için seferber edilmesi mal ve hizmet üretiminde sayının yükselmesi anlamına gelir. Çünkü üretim kendi girdilerinin bir fonksiyonudur. Zira üretim, kaynakları (girdiler ve üretim faktörleri) mal ve hizmete dönüştürme sürecidir. Bir başka deyişle yukarıda anılan hükümlere riayet edilmesi, İslam iktisadını üretim olanakları eğrisinde hareket edecek hale getirir. Bunun anlamı hiçbir şekilde kaynaklar israf edilmeden ve âtil bırakılmadan üretim sürecinin yönetilmesidir ki bu üretimde yeterliliğin temel şartıdır. Böylece üretim faktörleri kullanılarak üretilebilecek mal ve hizmetlerin sayısı ile birlikte çeşitliliği de artmış olacaktır.

Ayrıca İslam ekonomisinde akdi ve ahlaki sâiklerin çeşitli araçları tüketim eğilimini destekler niteliktedir. Tüketimin artması, doğal olarak yatırıma yansıyan etkin ve gerçek talep artışını karşılamak için üretimin de artmasına yol açar. Bu temelde iki yolla gerçekleşir. Birincisi zenginlerin mallarından bir kısmının üretim araçları şeklinde yoksullara dağıtılmasıdır. Bu, doğal olarak toplumun ihtiyaç duyduğu zarurî malların sağlanmasına yardımcı olacak nitelikte üretimde miktarının artması sonucunu doğurur. Öte yandan, yatırım projeleri kurularak yoksulluğun azaltılmasına yardımcı olur. İkincisi hak sahiplerine haklarını doğrudan nakit olarak verilirse bunun büyük bir kısmı -yoksullarda marjinal tüketim eğiliminin artmasına bağlı olarak- tüketim mallarına harcanır. Böylece zenginlerin elinde tasarruf edilmektense tüketime harcanmak suretiyle üretimin artmasına ve yoksulluğun azalmasına katkıda bulunur. Bunun sonucunda yeni iş fırsatları doğar ve toplumda refah gerçekleşir. Bu da üretim ile yatırımın artmasına ve yeni istihdam alanları oluşmasında büyük rol oynar.⁷⁸

Bazı çağdaş araştırmacılar zekât fonlarının bu haklara sahip olanlar için harcanmasına yönelik mevcut kararların ve işleyişin geliştirilmesi veya değiştirilmesi yönünde çalışmalar yürütülmesi gerektiğine dikkat çekerler. Bu çerçevede yoksulların yaşamlarını sürdürebileceği şekilde üretim araçlarına sahip olmalarını sağlayan bir üretim finansmanı politikasının benimsenmesi önerilmektedir. Bir diğer öneri ise hak sahiplerinin zekâtı aldıkları payın herhangi bir alanda yatırıma yönlendirilmesi sağlanmalıdır. Bu, yaygın ve mevcut uygulamada

⁷⁴ Kur'an Yolu Meâli, et-Tevbe 9/34.

⁷⁵ Kur'an Yolu Meâli, el-Bakara 2/275.

⁷⁶ Kur'an Yolu Meâli, el-Bakara 2/43.

⁷⁷ Ahmad Faye Hersh v.dğr., "İslam İktisadında Bölüşüm Sisteminin Bir Aracı Olarak Zekâtın Rolü", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 35 (2020): 290 vd.

⁷⁸ Ğays Mecdî, "Eserü'd-devâfi'l-akdiyye ve'l-ahlâkiyye fi tahkiki'r-refâhiyyeti'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-iktisâdi'l-İslâmî", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 12/1 (2005): 448.

olduğu gibi yoksul ve muhtaçların tüketim mallarına olan ihtiyaçlarını karşılamak üzere nakit para ile veya doğrudan tüketim mallarıyla finanse etmeye dayalı olan tüketim finansı ile birlikte ikinci bir yoldur.⁷⁹

6. Kaynakların Tahsisi ve Toplumun İhtiyaçları

Ana akım iktisatta parası olanın satın alma gücüne sahip olduğu diyalektiği, bu kimselerin üreticiye istedikleri mal ve hizmeti üretmesini dayatacağı sonucunu doğurmuştur. Böylece üretim, toplumun ihtiyaçlarına göre değil de varlıklı bireylerin isteklerine göre şekillenir hale gelmiştir. İslamî iktisatta ise üretim ve kaynakların tahsisi iki açıdan toplumun gerçek ihtiyaçlarıyla bağlantılıdır. İlki sosyal refah fonksiyonu birimdir. Diğer hükümlerin maslahatlara mebni olması ve bu maslahatların yukarıda geçtiği üzere zaruriyyât, hâciyyât ve tahsiniyyât şeklinde bir sıralamaya tabi tutulmuş olmasıdır. Bu iki hususla birlikte adil gelir dağılımı ilkesi ve bunu sağlayan araçlar, topluma ait kaynakların zenginlerin tekelinde olmasını önlenmektedir. Öyleyse İslamî bir ekonomide üretim, kâr için değil toplumun gerçek ihtiyaçlarının karşılanmasıyla mahkumdur. Bu yüzden üretim toplumun tercihlerine uygun şekilde yapılır. Bu aynı zamanda istihlaf (Allah'ın dilediği şekilde malı yönetme) kurallarına uygun hareket etmenin ekonomik verimliliği garanti altına aldığı söylemini haklı kılmaktadır.⁸⁰

Gerçekten de İslam dini hukuki yapısı ve değerler sistemi ile kaynakların gerçekleştirebilecekleri işlevin sınırları dahilinde kullanılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Çünkü iktisadi faaliyetlerde bireyin görevi aslı itibarıyla toplumun çıkarına olan kendi maslahatlarını gerçekleştirmesidir. Bu sınırların dışında kalan kullanımlar sefehtir (savurganlık) ve yasaklanmıştır. “Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin”⁸¹ ayeti bu hususa işaret etmektedir. Bunu yapan ister birey ister toplum olsun durum değişmez. Ayrıca İslamî perspektifte iktisadi faaliyetlerin en iyi şekilde yürütülmesi beklenir ve istenir. Kuşkusuz ki bütün kaynakların ekonomik faaliyetler için hazır hale getirilmesi ile ilgili yukarıda zikri geçen hükümlerin uygulanması ve üretimin gerçek ihtiyaca uygun olarak yapılması İslamî bir ekonomide iktisadi verimliliğin imkanlarını gerçekleştirebilir.⁸² İslamî iktisadın ilkeleri, üretimi ve kaynakların tahsisini daha iyi seviyelere taşıyabilir. Çünkü İslam iktisadında üretim, toplumun gerçek ihtiyacı ile bağlantılıdır. Teorik anlamda bu söylemin esası, yukarıda geçtiği üzere İslamî disiplinlerde benimsenmiş hiyerarşik yapısı olan maslahat düşüncesine dayanmaktadır.⁸³

Aynı şekilde Müslüman toplumlarda ekonomi yönetimi kaynakların tahsisinde ideal olanı yapmak için çalışır. Çağdaş dünyada ekonomiyi yönetenler üretimi önemserler ve temiz bir üretim faaliyeti gerçekleştirmeyi hedef edinmektedirler. Bu amaçla üretimde atıkların azaltılması ve geri dönüştürülmesine, su kaynaklarının tüketimini azaltmak için üretimde kullanılan suların tekrar kullanılmasına, üretim girdilerinin ve hammaddelerin kirliliğe daha az etkisi olan maddelerle

⁷⁹ Hasan Rifâî, “Nahv tatviri's-siyâsati'z-zekeviyye min siyâseti't-temvili'l-istihlâki ilâ siyâseti't-temvili'l-intâci”, *Mecelletü'l-Cinân*, 3 (2012): 6.

⁸⁰ Harîs, “el-İntâc ve't-tenmiye”.

⁸¹ *Kur'ân Yolu Meâli*, en-Nisâ, 4/5.

⁸² Ulvî - Meyyâh, “el-Hürriyetü'l-iktisâdiyye ve tedehhulü'd-devle fi'n-neşâti'l-iktisâdi mine'l-manzûri'l-İslâmî”, 15.

⁸³ Sibhânî, “el-İktisâdü'l-İslâmî: el-İntâc” (Erişim, 22 Temmuz 2020).

değiştirilmesine çalışırlar. Öte yandan az atık bırakan teknolojik aletlerin kullanılması ile üretim yöntemlerinin geliştirilmesi üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda üretim girdilerinin, enerjinin ve suların en iyi şekilde kullanılmasına ve çevre ile ilgili kuralların uygulanmasına gayret edilmektedir.⁸⁴

Bazı fıkıh bilginleri günümüzde bir üretim finansmanı politikasının benimsenmesini önemli görmektedir. Üretim finansmanını yoksulların maslahatını gerçekleştirmek için ekonomik bir zorunluluk sayarlar. Aynı zamanda şerî bir maslahat olarak gözetilmesi gereken ekonomik faaliyet için de iktisadi bir gereklilik olarak görülür. Çünkü muhtaç ve yoksulların yararına olan şerî bir maksadı gerçekleştirmektedir. Bu yönüyle üretim finansmanı tıpkı zekâtta olduğu gibi yoksullukla mücadelede ve üretim faaliyetinin etkin kılınması gayesini gerçekleştirmeye dayanır.⁸⁵

Sonuç

İslam iktisadının üretim teorisine yaklaşımının ele alındığı bu çalışmada sonuç olarak aşağıdaki başlıklara ulaşılmıştır:

1) İslam iktisat düşüncesinde üretim; mubah mal kaynaklara yatırım yapmak ve toplumun refahı için geliri artırmak, onun (toplumun) varlığını ve ulvî değerlerini korumak için sürekli çalışmaktır.

2) Gerek hukuki yapısı gerekse de değerler sistemi ile İslam, kaynakların işlevlerine uygun ve bununla sınırlı kalacak şekilde kullanılmasının gerekliliğini savunur. Kaynakların en iyi şekilde tahsis edilmesine ve üretimde verimliliğin artmasına çalışır.

3) Üretim süreci, İslam dininin çizdiği çerçevede ihtiyaçlarla mevcut imkanlar ve kaynaklar arasında bir denge gözetilerek yönetilir. Böylece hakiki ve zorunlu ihtiyaçların karşılanması için insanı meşru yollarda çalışmaya ve üretmeye sevk eder. Üretimde öncelik zorunlu ihtiyaçların karşılanması hedeflenir. Üretimin kapsamı toplum ve birey açısından faydalı, temiz ve sağlıklı olan mal ve hizmetlerin üretimidir. Fert ile toplumun çıkarı çatışırsa toplum lehine üretim yapılması esastır.

4) İslam iktisadı bütün ahkamı ve prensipleriyle daha iyi bir ekonomik verimlilik gerçekleştirmesi açısından kabiliyetli bir sistemdir. Tefecilerin ve rantçıların haksız kazançlarını ilga ederek özel bir adaleti gerçekleştirme hedefindedir. Bununla çalışanların emeklerinin karşılığını tam olarak ve zamanında almalarını sağlamaktadır. Böylece toplumun çıkarlarına uygun şekilde bir ekonomik yönetimi garanti etmektedir.

5) İslamî iktisatta devlet, üretimin şekillenmesi ile bireylerin ve toplumun maslahatını gerçekleştirmede büyük rol oynar. Devlet, asgari düzeyde temel ihtiyaç maddelerinin üretimini garanti eder ve sosyal adaletin gerçekleşmesi için çalışır.

6) Sermaye-emek birlikteliği prensibi doğrultusunda ortaklık temelli bir üretim modeli benimsenmiştir. Bu sayede üretimin daha ilk aşamasında bölüşüm meselesi de büyük oranda

⁸⁴ Abdüsselam Zâyidi, “İstratıcıyyeti’l-intâci’n-nazîf kebedil an istratıcıyyâti’l-intâci’t-taklidiyye ve mantık li irsâ’ iktisâd bi’i müstedâm”, *Mecellet dirâsât ve ebhâs iktisâdiyye fi’t-tâkâti’l-müteceddide*, 4 (2016): 48.

⁸⁵ Rifâî, “Nahv tatvîri’s-siyâsâti’z-zekeviyye min siyâseti’t-temvîli’l-istihlâki ilâ siyâseti’t-temvîli’l-intâci”, 15-16.

halledilmiş olmaktadır. Çünkü bu şekilde daha çok kişinin üretim sürecine doğrudan ve dolaylı olarak katılması ve milli gelirden pay alması sağlanmaktadır. Böylece geriye sadece üretim sürecine katılma imkanından yoksun olanlar kalmaktadır. Zekât vb. yeniden bölüşüm araçları sayesinde de bu kesimlerin de milli gelirden pay alması sağlanarak bölüşüm adilce ve dengeli bir şekilde tamamlanmaktadır.

Netice itibariyle İslam iktisat sistemi üretimde rekabetçi çabalara ve piyasa güçlerinin serbestçe işlemesine karşı değildir. Üretim faaliyetinin şer’î normlara ve genel ahlak esaslarına uygun olarak toplumsal fayda sağlamak amacına gerçekleşmesini istemektedir. Bunun için de yeterli bir iktisat sistemi olduğu iddiasındadır. Bu anlamda bir taraftan faiz ve kumar gibi haksız kazanç yollarını yasaklamış, diğer taraftan zekât vb. müesseseleri benimseyerek sermayenin âtil kalmasının önüne geçmiştir. Böylece toprağın ve sermayenin emekle birleşerek üretime katılmasını adeta zorunlu hale getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, N. b. A. (t.y.). Meâlimü’l-iktisâdî’l-İslâmiyye.
- Bayındır, S. (2012). Sermaye ve Tarihsel Süreçte Mali Aracı Kurumların Sermayeye Yaklaşım Tarzı. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4, 175-190.
- Buharî, A. A. (t.y.). El-İktisâdü’l-idârî.
- Buhârî, M. b. İ. (2002). Dâr İbn Kesîr.
- Çeker, O. (2016). Fıkıh Dersleri-1 (9. bs). Tekin Kitabevi.
- Debbâğ, E. (2003). Nazariyet tevzî’i’l-’avâid alâ avâmili’l-intâc fi’l-fikhi’l-İslâmî [Doktora Tezi]. Ürdün Üniversitesi.
- Ebû Dâvûd, S. b. el-E. b. İ. es-Sicistânî el-Ezdf. (2009). Sünen. Dâru’r-Risaleti’l-âlemiyye.
- Efe, A. (2018a). Risale-i Nur’a Göre İslam Ekonomisinde Üretim ve Tüketim. e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi, 10(19), 82-113-113.
- Efe, A. (2018b). İslam Ekonomisinde Üretim Faktörleri ve Fiyatlandırma Sistemi. Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 7(13), 199-218.
- Elmalılı, H. Y. (t.y.). Hak Dini Kur’an Dili. Zahraveyn.
- Erdem, E. (2018). Kur’an’da Riba (Faiz) Ayetlerinin Kademeli Nüzulü ve Üslubu: İslam’ın Ticaret, İnfak ve Finans Sistemi Üzerinden Bir İnceleme. İçinde T. Eğri & Z. H. Orhan, İslam İktisadî Perspektifinden Faiz (ss. 1-54). İktisat Yayınları.
- Erol, İ. (1992). Ekonomi Açısından Devlet ve Piyasa. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 47(03). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001589
- Eskicioğlu, O. (2010). Kuran ve Serbest Piyasa Ekonomisi. Eskiye, 18, 77-91.
- Gazzâlî, E. H. (2012). El-Müstasfâ min ilmi’l-usûl. Müessesetü’r-Risâle.

- Gözübenli, B. (2000). İktâ. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (ss. 49-52). TDV Yayınları.
- Ğânim, H. (1984). Nahv nemûzec İslâmî linnümüvvi'l-İktisâdî. Mecellet ebhâsi'l-iktisâdî'l-İslâmî, 2(1), 111-120.
- Habergetiren, Ö. F. (2015). İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri. Kitabı Yayınevi.
- Haider Naqvi, S. N. (2014). İslam Ekonomisinin Ahlaki Temelleri. İçinde S. Karadoğan (Çev.), İslam Ekonomisi (ss. 107-139). Maruf Vakfı Yayınları.
- Harîs, İ. (2011). El-İntâc ve't-tenmiye. el-Mülteka ed-devlî: el-İktisâdî'l-İslâmî: el-Vâkî' ve rehânâtü'l-müstekbal, Cezayir.
- Hersh, A. F., Samar, M., & Yılmaz, M. (2020). İslam İktisadında Bölüşüm Sisteminin Bir Aracı Olarak Zekâtın Rolü. İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 35, 273-304.
- Hiç, Ö. (2017). Ekonomik Sistemler ve Rejimler. Journal of Emerging Economies and Policy, 2(1), 124-136.
- İbn Mâce, E. A. M. b. Y. el-Kazvî. (2009). Es-Sünen. Dâru'r-Risâleti'l-'âlemiyye.
- Kâsir, N. el-Mansur. (2000). İdâratü'l-intâc ve'l-ameliyyât. Dâr Hâmid.
- Mamûrî, M. H. (2018). Mebâdî' ilmi'l-İktisâd. Dâru'l-Yâzûrî.
- Mecdî, Ğ. (2005). Eserü'd-devâfî'l-akdiyye ve'l-ahlâkiyye fî tahkîki'r-refâhiyyeti'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye fî'l-iktisâdî'l-İslâmî. el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 12(1), 427-454.
- Mevsilî, M. b. M. (1937). El-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr. Daru'l-Halebî.
- Mısrî, R. (1999). Usûlü'l-iktisâdî'l-İslâmî (3. bs). Dâru'l-Kalem.
- Mikdad, M. İ., & Ukkâşe, A. H. (2014). Heykelü'l-iktisâdî'l-İslâmî fî'l-intâc ve't-tevzî. Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'd-Dirâsâti'l-İktisâdiyye ve'l-İdâriyye, 22(2), 43-74.
- Nienhaus, V. (2019). Sosyal Piyasa Ekonomisine Kıyasla İslami Ekonomik Sistemin Esasları: Sistematik Bir Genel Değerlendirme. İçinde İslam İktisat Sistemi (ss. 224-247). Maruf Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (2010). Faiz (Riba) Kavramına İslami Bir Yaklaşım. Eskiye, 18, 62-76.
- Öztürk, N. (2010). Klasik ve Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşümü. Çalışma ve Toplum Dergisi, 1(24), 59-90.
- Rifâî, H. (2012). Nahv tatvîri's-siyâsâti'z-zekeviyye min siyâseti't-temvîli'l-istihlâkî ilâ siyâseti't-temvîli'l-intâcî. Mecelletü'l-Cinân, 3.
- Salâh, A. (t.y.). Anâsıru'n-neşâtil-İktisâdî fî'l-İktisâdî'l-slâmî el-İntâc. el-İktisâdî'l-âdil. Geliş tarihi 30 Ağustos 2020, gönderen <http://thefaireconomy.com/Article.aspx?id=71>
- Sebhânî, A. (2001). el-Vecîz fî'l-fikri'l-iktisâdî el-Vazî ve'l-İslâmî (2. bs). Dâr Vâil.

- Sebhânî, A. (t.y.). el-İktisâdü'l-İslâmî: El-İntâc. Al-Sabhany. Geliş tarihi 19 Mayıs 2020, gönderen <https://al-sabhany.com/index.php/articles/islamic-economy-production>
- Sebhânî, A. (t.y.). Esâru't-temvîli'r-ribevî. Geliş tarihi 29 Ağustos 2020, gönderen <https://al-sabhany.com/index.php/articles/effects-of-interest-financing>
- Solak, M. Y. (2015). İslam Borçlar Hukukunda Mekruh Satım Akitleri (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Şaban, Z. (2018). İslam Hukuk İlminin Esasları (İ. K. Dönmez, Çev.; 30. bs). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şâtıbî, E. İ. (1997). El-Muvâfakât (Ebû Ubeyde, Ed.). Dâr İbn Affân.
- Şuhâta, H. (1992). Evleviyyâtü'l-intâc fi'l-menheci'l-İslâmî ve eserühâ ale't-tenmiye. Mu'temer kadiyyeti'l-intâc, Mısır.
- Tabakoğlu, A. (1996). İslam ve Ekonomik Hayat. DİB Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005). İslam iktisadında Emek ve Sermaye. İçinde İslam İktisadı. Kitabevi Yayınları.
- Tahir, S. (2019). İslâm Ekonomisinde Maliye ve Para Politikaları: Kurumsal Çerçevenin Dış Hatları. İçinde İslam İktisat Sistemi. Maruf Vakfı Yayınları.
- Takiyuddin, S. İ. (2019). İslam İktisadının Makâsıd Temelli Metodolojisi. İçinde N. Kızılkaya (Ed.), İslam İktisadı Metodolojisi Sorunlar ve Çözüm Önerileri. İktisat Yayınları.
- Ulvî, İ., & Meyyâh, A. (2011). El-Hürriyetü'l-iktisâdiyye ve tedehhulü'd-devle fi'n-neşâti'l-iktisâdî mine'l-manzûri'l-İslâmî. Tedehhulü'd-devle fi'n-neşâti'l-iktisâdî fi'l-İslâm, 1-20.
- Zâyidî, A. (2016). İstraticıyyeti'l-intâci'n-nazîf kebedîl an istrâtiçiyâtü'l-intâci't-taklîdiyye ve mantık li irsâ' iktisâd bî'î müstedâm. Mecellet dirâsât ve ebhâs iktisâdiyye fi't-tâkâti'l-müteceddide, 4, 30-57.
- Zerkâ, E. M. (1984). Nazmu't-tevzî'i'l-İslâmiyye. Mecellet ebhâsi'l-iktisâdî'l-İslâmî, 2(1), 3-57.
- Zeytinoğlu, E. (2002). İslamiyet'te Üretim ve İnkisam. Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 9, 65-75-75.